

**IMMA
TUBELLA**

**UNA
HISTÒRIA**

L'extraordinari relat

PER

de la princesa

A TU

Kaiulani de Hawaii

IMMA TUBELLA
UNA HISTÒRIA
PER A TU

L'extraordinari relat
de la princesa Kaiulani de Hawaii

COL·LECCIÓ CLÀSSICA
PRIMERA EDICIÓ: JUNY DEL 2023
© IMMA TUBELLA CASADEVALL, 2023
© COLUMNNA EDICIONS, LLIBRES I COMUNICACIÓ, S.A.U.
AV. DIAGONAL, 662-664 - 08034 BARCELONA
ISBN: 978-84-664-3065-4
DIPÒSIT LEGAL: B. 7.399-2023
FOTOCOMPOSICIÓ: MOELMO
IMPRÈS A CATALUNYA - PRINTED IN CATALONIA

www.columnnaedicions.cat

La lectura obre horitzons, iguala oportunitats i construeix una societat millor. La propietat intel·lectual és clau en la creació de continguts culturals perquè sosté l'ecosistema de qui escriu i de les nostres llibreries. En comprar aquest llibre contribuïu a mantenir aquest ecosistema viu i en creixement. A Grup62 agraïm que ens ajudeu a donar suport així a l'autonomia creativa d'autors i autors perquè puguin continuar desenvolupant la seva funció.

Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra. Podeu contactar amb CEDRO a través del web www.conlicencia.com o per telèfon al 91 702 19 70 / 93 272 04 47.

I

El que m'agradaria que entenguéssiu, amics meus, és que cada cop que es publica una obra meva, estem conversant en silenci.

SANMAO, *Diaris del Sàhara*

Necessito escriure, això ho sé prou bé, i tu —si em permets tutejar-te, ja que t'obriré el meu cor— segurament necessites llegir, que és el que estàs fent en aquest moment. No et veig ni et conec, però m'agrada imaginar que tens algun interès per mi. Com ho sé? Mira, jo no puc saber el què ni el com, però, sigui com sigui, has decidit escoltar-me. Espero no cansar-te i que vulguis arribar amb mi fins al final. Al final del llibre, vull dir.

Durant tota la meva vida he sigut molt discreta. Discreta, dic? Potser el mot adient és «reservada». Em van educar així degut a la meva condició. Sempre he mesurat gest i paraula i només he actuat amb vehemència i contundència quan s'ha tractat de defensar el meu país, Hawaii.

Si hi penso bé, he tingut una vida pública que respon a tot això que t'explico i una vida privada, íntima, que he compartit amb molt poca gent, en què m'he permès dubtar de tot i de tothom, començant per dubtar de mi mateixa. Una vida en què, t'ho confesso, he gaudit imaginant-me futurs múltiples per escapar-me de la idea que només se me'n permetria un. Diuen que soc alegre i sociable. D'on ho han tret? Ben mirat, sí, tenen raó, soc alegre i sociable de cara a la gent, però això no es contradiu amb el fet que soc reservada i que, sobretot, tinc el defecte, ara sé que ho és, de donar massa voltes a les coses, i això m'angoixa i em paralitza, però ningú ho sap.

Per què aquesta necessitat d'explicar-me ara, que estic tan cansada? Per què a tu? No ho sé. Potser ho anirem descobrint junts al llarg del meu relat. De moment només sé que amb tu puc parlar lliurement, sense protocol, sense haver de pensar dues vegades com s'interpretarà el que dic o el que callo, el meu gest o la meva mirada. I en tinc moltes ganes.

Et parlaré del meu país i de la seva lluita per mantenir la independència davant de totes les grans potències que l'han volgut annexionar, especialment els Estats Units; et parlaré dels meus amors i desamors i alguns et sorprendran, i potser, junts, arribarem a entendre d'on ve aquesta imperiosa necessitat d'escriure, de parlar-te, i si no ho aconseguim, no importa. A Hawaii sabem que la nostra vocació ancestral per explicar i cantar històries ve de no voler oblidar el que hem perdut, no necessitem entendre res més.

Hawaii és la flota més encantadora d'illes ancorada en qualsevol oceà.

MARK TWAIN, *Cartes de Honolulu*

T'explicaré d'on vinc abans d'explicar-te qui soc. Vaig néixer al paradís el 16 d'octubre del 1875. Llavors jo no sabia que era el paradís, i no ho vaig saber fins que en vaig haver de marxar.

Quan vaig néixer, els missioners americans i els comerciants que anaven arribant ja controlaven la nostra economia, però Hawaii no tenia res a veure amb Amèrica. Tampoc tenia res a veure amb aquell paradís original que havíem anat perdent a poc a poc. Hawaii era un regne petit però orgullosament independent, un arxipèlag que ha tingut la desgràcia d'estar situat en un lloc estratègic enmig del Pacífic i en plena ruta del comerç entre Amèrica i Àsia, a més de tres mil quilòmetres de cap terra habitada i a la mateixa distància de San Francisco que de Tahití. Un grup de deu illes assolellades,

rodejades d'esculls de coral, farcides de cràters volcànics adormits coberts de vegetació, amb unes muntanyes altes, molt altes, que arriben a més de quatre mil metres, entapissades d'un verd fresc i intens, creuades per rierols que flueixen muntanya avall fins a les valls, on la primavera és eterna. Tanco els ulls i puc sentir el gemec dolç però intens d'una cascada i l'olor embriagadora del sàndal i del *tiaré*. Durant dos terços de l'any els vents del nord-oest suavitzen la intensitat del sol del tròpic i el seu alè refrescant escampa flaires subtils de flors i fruites fragants. A Hawaii no hi fa ni massa fred ni massa calor i terra i mar respiren plegats, en harmonia. És la terra de la calma perpètua.

Et parlava de cràters adormits, però no tots dormen. A l'Illa Gran, Hawaii, que dona el nom a l'arxipèlag, el foc és ben viu. El Mauna Kea, el Mauna Hualalai i el Mauna Loa encara vessen els seus devastadors corrents de lava al mar, i el cràter incandescent del Kilauea, d'un quilòmetre i mig de circumferència, és, si no m'equivoco, la llanterna més gran que il·lumina la Terra. Una petitesa al costat de l'enorme cràter d'Haleakala a l'illa de Maui, de gairebé cinquanta quilòmetres de perímetre, que afortunadament fa segles que dorm en pau acaronat pels núvols.

Disculpa, t'he dit deu illes, però dues són penyals estèrils, sense vida. Illes sorgides del fons de l'oceà per l'acció volcànica, o part d'un gran continent enfonsat? Hi ha opinions per a tot. Els *meles* parlen de terres que ja no existeixen, però hi ha qui diu que es tracta de llegendes que fan més èpica la nostra situació enmig de l'oceà. A mi m'agrada creure-les. T'has de començar a acostumar que quan parlo del meu país l'emoció em guanya; és l'*aloha aina*, l'amor a la terra, però creu-me, no exagero gaire, i si no em creus, vine, et rebrem amb un gran «Aloha»!

Fins que van arribar els missioners, no fa ni cent anys, no vam conèixer l'escriptura. La nostra cultura era oral i coneixíem la nostra història i les nostres tradicions a través dels *meles*, de les cançons que passaven d'una generació a l'altra amb una integritat sorprenent, sense canviar ni una sola paraula. Els nostres historiadors eren els sacerdots, que, de tant en tant, es reunien en consell per recitar i comparar les cançons que havien heretat d'altres sacerdots més vells perquè res es pogués canviar o perdre. Amb l'arribada dels missioners vam conservar els *meles* i a poc a poc la gent va anar adaptant les seves creences a les que els missioners ens venien com a veritat única, creant una barreja estranya, de vegades mig còmica, de vegades sorprenent. T'ho explico.

L'antiga religió dels hawaïans té una similitud desconcertant amb l'Antic Testament. Tot hi és: la creació de l'home i de la dona, la temptació —això que vosaltres anomeneu pecat original— i la seva expulsió del paradís, la revolta de Llucifer, el diluvi i la repoblació de la terra. Quan va desembarcar el capità Cook, aquestes creences ja existien i venien de molt antic, dels nostres ancestres navegants que van arribar a Hawaii seguint les estrelles i els planetes. Diuen, i sembla el més raonable, que la versió hawaiana del Gènesi és una versió d'una sèrie de llegendes de la Creació comunes, en el passat remot, a diverses tribus com les semites i les àries. Ves a saber.

Segons la nostra versió de la Creació, des del principi dels temps existia una trinitat de déus, la Hikapoloa, formada per en Kane, el creador; en Ku, l'arquitecte i el constructor, i en Lono, l'executor i director dels elements. Tots tres representaven el caos, la nit, però finalment van unir les seves forces, la llum es va imposar a la foscor i van crear tres cels —un per a cada un—: la Terra, el Sol

i la Lluna, i les estrelles. Amb la seva saliva van fer una sèrie d'àngels perquè els ajudessin, perquè estaven molt ocupats, i finalment van crear l'home, modelant-ne el cos amb terra vermella barrejada amb la saliva d'en Kane, i el cap, amb argila blanquinosa portada per en Lono des de les quatre parts de la Terra. Pel que jo sé, i disculpa si vaig errada, el color d'Adam és el vermell, el mateix color de la terra amb què van modelar en Kumu-honua, l'Adam hawaià. El nostre primer home es va fer a imatge i semblança d'en Kane, que li va donar vida bufant dins les seves fosses nasals. Tot seguit, aprofitant que dormia, els déus li van arrencar una costella i van crear la Ke-ola-ku-honua, la dona, i van portar la parella acabada de fer a un bell paradís anomenat Paliuli, regat per tres rius a la vora dels quals creixien tot tipus de fruites i el *mei*, l'arbre del pa.

Entre els àngels creats pels tres déus hi havia en Kanaaloa, el nostre Lucifer, que com que volia que l'home l'adorés i els déus no ho van permetre va decidir crear el seu propi home, igual que en Kumu-honua, però no va ser capaç de donar-li la vida. Va bufar dins les seves fosses nasals, i al veure que aquell tros de fang ni respirava ni parlava va decidir destruir l'home fet pels déus. Com ho va fer? Va entrar al paradís en forma d'un *moo*, un llangardaix, i va idear un engany que els *meles* no acaben d'explicar. El fet és que en Kumu-honua i la seva companya, enredats per en Kanola, van cometre alguna ofensa greu i van ser expulsats de l'Edèn pel gran ocell blanc d'en Kane.

En Kumu-honua i la Ke-ola-ku-honua van tenir tres fills, i el gran, en Laka, el vostre Caïn, va matar el seu germà. No et vull cansar més, però com pots veure ho tenim tot, perquè també tenim en Nuu, el vostre Noè, el Diluvi, l'Arca i en Ku Pule, el vostre Abraham, per

donar-te només alguns exemples. I tot això, com ja t'he dit, abans que els missioners vinguessin i ens expliquessin la seva versió d'una història que ens semblava que ens havien copiat.

Els *meles* donen tot tipus de detalls, des de la Creació fins avui, i naturalment parlen del llarg viatge de Hawaii-loa, un distingit cap i navegant polinesi que guiat per les Plèiades va descobrir el nostre arxipèlag, aleshores deshabitat. Va posar el seu nom a l'illa més gran i el dels seus fills a les altres. Hi ha qui diu que això que les illes estaven deshabitades no és cert, que el fet que els *meles* només parlin d'ocells, llangardaixos i ratolins com a úniques formes de vida no vol dir que l'arxipèlag fos buit. En tot cas, has de saber que el que no tenim són serps; potser per això, perquè no tenim serps, al relat de la Creació hi surt un llangardaix.

Però aquesta no és l'única versió sobre l'origen de les illes i dels seus noms. En tenim moltes d'altres. N'hi ha una que diu que Molokai i Oahu van néixer d'abraçades apassionades, ja m'entens, o un *mele* que relata que una au gegantina va pondre un ou enmig de l'oceà i d'ell va emergir l'arxipèlag.

En el panteó dels antics déus i deesses hawaïans la deïtat més temuda i respectada era, i goso dir és, Pele, la reina del foc i la deessa dels volcans, que viu dins del volcà Kilauea acompanyada dels seus cinc germans i vuit germanes, tots despietats i temuts. En Moho és el rei del vapor, i els altres són els responsables de crear erupcions, llamps, trons i pluges de foc, mantenir els núvols al seu lloc, trencar canoes i tot tipus de malifetes.

Encara ara és freqüent que els hawaïans s'acostin al cràter del Kilauea, aquest immens volcà de gairebé deu mil metres d'alçada dels quals gairebé sis mil estan per

sobre del nivell del mar, per fer ofrenes a Pele: li llicen fruites, porcs, peixos, gin, i fa molt i molt temps, ara no, quan calia calmar la ira desbocada de Pele, també algun ésser humà. Recordo que quan hi vaig pujar hi havia una boira densa enganxada al cràter il·luminada per la resplendor carmesina del foc de la caldera, tot plegat d'una bellesa tan inquietant com salvatge. El soroll provocat per la lava en ebullició era terrible i ensordidor, i l'olor del sofre, que ofèn a tothom, a mi no em va semblar desagradable.

Però parlàvem de Pele. Pele no té res a veure amb la Trinitat, amb els tres déus de la creació. Va aparèixer de sobte a principis del segle XII i va anar adquirint una gran importància, tanta, que els altres déus van quedar mig oblidats. De tots els déus del Hawaii antic, només Pele ha continuat viva en el cor de la nostra gent, iestic segura que els hawaiians li seguiran sent lleials sempre i admiraran i temeran les seves espectaculars manifestacions de furiosa ira.

Pele provoca les erupcions més violentes, per això és tan temuda. N'has viscut alguna? T'ho pregunto perquè no sé des d'on em llegeixes ni si tens algun volcà a prop. Jo sí, ja t'ho he dit, en vaig veure una d'esbalaïdora en plena nit. Impressiona quan, de sobte, la foscor i el silenci es trenquen amb les explosions de roques incandescents que s'alcen centenars de metres il·luminant el cel amb el reflex rogenic de la lava que cau, desborda el cràter i llisca com un torrent de foc muntanya avall.

Abans que arribessin els *haoles*, els blancs, el nostre món funcionava molt bé; tenia les seves regles, la seva religió, la seva cultura i una harmonia gairebé perfecta entre la terra, l'oceà, les aus, els peixos, els animals, els homes, les dones i els déus. Amb la seva arribada, tot això es va

acabar: amb ells van venir les malalties que van reduir dràsticament la població nadiua, els robatoris de les terres i la imposició de la seva religió. Jo mateixa ja no sé a quin món pertanyo.

EL POBRE CAPITÀ COOK

Tothom es pensa que el primer home blanc, per dir-ho d'alguna manera, que va trepitjar les nostres illes va ser el pobre capità Cook, James Cook, l'any 1778. Però això no és cert. Ell no va ser qui les va descobrir, en tot cas va ser el primer europeu conegut a arribar-hi, i això no vol dir res; abans en van venir d'altres, però de manera més discreta. En tot cas, els que de veritat van descobrir les illes procedien de les Marqueses, cap a l'any 600 o 700, i després encara hi va haver una altra gran migració cap a l'any 1000 que venia de Tahití, Bora Bora i Raiatea. Els dos grups es van barrejar sense problemes i van crear el tipus de gent i de cultura típica de Hawaii. Van venir amb canoes dobles d'entre vint-i-cinc i trenta metres de llarg, amb una vela i molts remers. Eren dues canoes unides per una plataforma que servia per cuinar, treballar, viure i transportar animals domèstics, plantes i aliments en general. No disposaven de cap estrí de navegació, però coneixien el cel i les estrelles, el mar i els seus corrents, el vol dels ocells i tota mena de senyals de la natura.

A principis del segle XVI, un vaixell castellà que venia de les Moluques, les illes de les espècies, va topar amb els esculls de Keii, a Kona, a l'oest de l'Illa Gran, i va quedar totalment destruït. Només es van salvar el capità i la seva germana. Tal com va passar més tard amb el capità

Cook, els nadius es van pensar que eren déus, però resulta que el primer que van demanar, força desesperats, va ser menjar i descansar, cosa que els déus no necessiten, perquè només ho fan els mortals. Convençuts que no eren déus, els hawaïans els van fer presoners i els van conduir davant del rei, que no se sap per què els va alliberar i els va posar sota la seva protecció. Tant l'un com l'altra es van casar amb nadius de bona família i encara ara, a Kona, es pot trobar gent de pell clara que són els seus descendents.

Uns anys més tard, a mitjans del segle XVI, un altre navegant castellà de nom Juan Gaetano, que havia sortit de la costa oest de Mèxic i anava cap a les Moluques, va topar per casualitat amb l'arxipèlag, li va donar el nom d'Islas de Mesa i va marxar sense demostrar-hi cap interès, o això sembla. No he entès mai per què els castellans van mantenir en secret el descobriment de Hawaii quan els anglesos no tenen cap dubte a adjudicar-se'l; tothom sap que el capità Cook navegava amb mapes robats, dibuixats durant el segle XV a Portugal sota la protecció i mecenatge del rei Enric el Navegant, que va reunir a Sagres científics lligats a l'oceà i cartògrafs famosos de l'època. A casa sempre es parlava d'un cartògraf que venia d'una illa del Mediterrani que sempre he volgut visitar, Mallorca.

Durant la meva estada a la Costa Blava francesa vaig intentar viatjar cap al sud fins a una població a prop de Barcelona, *Mataroni*, si no recordo malament, visitar la capital i des d'allà embarcar-me cap a Mallorca. Però no va ser possible. Ja te'n parlaré més endavant. Tornem a Hawaii.

La qüestió és que un dels nostres *meles* parla de l'aparició d'homes blancs abans del capità Cook, però si van

desembarcar, en arribar a casa seva no ho van dir a ningú, o per alguna raó que se m'escapa les autoritats locals ho van amagar. Això sí, els que van venir van dibuixar un mapa amb una localització de les illes molt acurada, i segurament aquest mapa era el que portava el capità Cook quan va arribar al port de Waimea, a l'illa de Kauai. Ell es va adonar de la importància estratègica de les illes i va reivindicar el seu descobriment oblidant-se del pobre Juan Gaetano, que ja feia temps que criava malves, i del mapa pispat. Tal vegada per ocultar l'oblit, el capità Cook va declarar que havia descobert Hawaii per casualitat.

Cook va tornar a mitjans de gener de l'any 1779 amb dos vaixells, el *Resolution* i el *Discovery*. Després de navegar al voltant de l'arxipèlag durant unes quantes setmanes va desembarcar a la badia de Kealakekua, que vol dir «el Camí dels Déus», a l'Illa Gran, buscant un pas entre l'Atlàntic i el Pacífic. Com acostumen a fer els europeus amb les terres que es pensen que descobreixen, les va rebatejar i les va anomenar Illes Sandwich. Quan va arribar a Kealakekua no sabia que aquesta magnífica badia era una terra sagrada, perquè va ser d'allà que el déu Lono va marxar i va prometre que un dia tornaria. Per acabar-ho d'adobar, el mes de gener és el mes del Makahiki, un festival en honor seu. Les veles dels vaixells del capità recordaven les del déu, i els habitants de la badia es van pensar que en Lono havia complert la seva promesa i havia tornat. Pels hawaiians de Kealakekua el capità Cook era el déu, sense cap mena de dubte, així que el van rebre amb honors i emoció, el van vestir amb *kapa* roja, el color sagrat, el van dur al temple que li tenien consagrat, van pregar amb ell i li van oferir un porc. Però els mariners que l'acompanyaven, que els nostres van prendre per servidors del déu, molt aviat van mostrar que eren

humans, i no gaire civilitzats. Malgrat els esforços del capità perquè es comportessin, els seus homes van abusar de l'hospitalitat del rei Kalaniopuu i exigien sense mesura més aliments i més dones, tot i que ambdós vaixells van rebre una gran quantitat de pollastres, porcs, fruites i verdures, i els van oferir, fins i tot, la filla de la reina. Com podia ser que un déu no tingués cap autoritat sobre els seus homes? El capità, prudent i intuïnt problemes, va decidir marxar a principis de febrer, però una tempesta va trencar el pal d'un dels seus vaixells, el *Resolution*, i va haver de tornar per reparar-lo. La rebuda ja no va ser tan amable com l'anterior. Al cap de pocs dies, un grup de hawaïans van robar un bot del *Discovery* i en Cook, que cada vegada tenia un comportament més autoritari, va decidir emportar-se el rei com a ostatge fins que retornessin el que havien robat. I això ho va complicar tot. D'una banda, el rei no es toca, i de l'altra, no podien tornar el bot perquè l'havien desmuntat per quedar-se els claus i les peces metàl·liques, que per a ells eren un gran tresor. Va començar una baralla cos a cos per impedir que s'enduguessin el rei, els europeus van disparar trets contra els nadius, que van reaccionar amb fúria, i tot plegat va acabar amb la mort del capità Cook i quatre dels seus homes. A aquelles altures els nadius ja tenien clar que en Cook no era el déu Lono, primer perquè va caure ferit i això en un déu és impossible, i a més a més perquè en caure ferit va gemegar, i els déus no gemeguen. Per si de cas, però, van tractar el seu cos com si fos el d'un déu, van esquarterar-lo, van netejar i polir els seus ossos i es van menjar les seves entranyes.

Quan els anglesos van reclamar les despulles del seu capità, els nadius els van lliurar els ossos, nets i polits. La llegenda diu que el que seria el gran rei Kamehameha,

molt jove a l'època, era a la badia de Kealakekua quan van succeir aquests fets i es va quedar la cabellera de Cook, però això mai s'ha pogut comprovar.

KAMEHAMEHA I I EL SEU HOME DE CONFIANÇA CATALÀ

Kamehameha va quedar tan impressionat pel capità Cook i pels anglesos que quan trenta anys més tard va arribar a rei va adoptar els seus uniformes, els seus cascos emplomallats i la Union Jack. La bandera anglesa apareix en un requadre a dalt a l'esquerra de la nostra bandera, superposada a les barres vermelles, blanques i blaves que la formen.

Kamehameha, gran guerrer i home polític, l'any 1810 va unificar les illes sota un sol rei, ell, Kamehameha I el Gran. Abans tot eren petits regnes, *ka moi*, que es barallaven sense treva.

Abans de continuar et vull aclarir una cosa perquè no et facis un embolic. De vegades, quan parlo de Hawaii, em refereixo al país, i de vegades a l'illa de Hawaii, l'Illa Gran. Miraré de fer servir aquest nom, però si me n'oblido ho entendràs pel context, n'estic segura.

Hawaii, el país, és un arxipèlag format per moltes illes i atols. Les més importants són Oahu, el lloc de reunió, l'illa del vent, on hi ha Honolulu, la capital; Maui, l'illa de les valls fèrtils i dels arcs iris; Kaua'i, l'illa jardí; Hawai'i, l'illa de foc; Moloka'i, l'illa llatzeret, i Lanai'i, la primera que va sorgir de l'oceà i que, oblidada de tothom, és, per a mi, la perla amagada.

Abans de l'arribada dels *haoles*, la majoria de la població era gent del poble, *makaainana*, governats per un cap. Pescaven, conreaven taro, feien cabanes i teixien les

mantes i els vestits amb *kapa*, una fibra que s'obté colpejant l'escorça de diferents arbres. No et pensis, et pot semblar primitiu però el resultat és molt bonic. La *kapa* té la consistència d'un paper suau i molt resistent; la decoren amb dibuixos geomètrics de molts colors i és molt vistosa i agradable de veure. Perquè m'entenguis, té una consistència semblant al tafetà de seda. Els *makaainana* pagaven impostos per l'ús de la terra, però no amb diners, que ni els coneixien; pagaven amb menjar, vestits, mantes i altres productes. No t'ho prenguis com un sistema feudal, perquè no ho era. Els *makaainana* no pertanyien a cap amo, podien canviar de lloc, i per tant de cap, quan volien o els convenia, i pagaven l'arrendament de la terra que utilitzaven amb espècies, espècies que d'alguna manera revertien en el benestar de la comunitat. El sistema funcionava i es mantenia estructurat gràcies al *kapu*, que per nosaltres tenia un significat de compromís sagrat i de llei, i que els missioners van traduir com a tabú, de significat ambigu. El naixement, la mort, el comportament, la construcció de les canoes i qualsevol altra activitat estava regulada pel *kapu*, que impregnava tots els aspectes de la vida de l'antic Hawaii. El *kapu*, com explicar-t'ho? El *kapu* expressa una comprensió sàvia de la terra, del mar i dels productes que ens ofereixen que impedeix que siguin malmesos per l'explotació o l'abús, i com et pots imaginar des dels primers moments va xocar amb la concepció i les pràctiques dels nouvinguts, que explotaven tot el que podien per enriquir-se ells sense pensar en el futur. Jo mai ho he entès, això, perquè, en tot cas, no es tractava només del nostre futur, sinó també del seu i el dels seus descendents. El *kapu* també protegia camins, cascades, llacs o menjars per a l'ús exclusiu de reis i sacerdots. Els calamars, per exemple, eren *kapu*, i les tortu-

gues també. I el groc. El groc era *kapu* perquè només era d'ús reial.

Aquella gent vivia tranquil·la, sense angoixa, perquè les famílies extenses es podien alimentar amb escreix amb el que treien de la terra i del mar i no necessitaven res més per ser feliços.

Sota el regnat de Kamehameha I, Hawaii va canviar molt, perquè ell era un home visionari i modern i perquè van començar a arribar vaixells estrangers carregats d'animals domèstics desconeguts a les illes, i d'arbres, plantes i fruites mai vistos. També van portar tota classe de malalties, alcohol, armes i homes joves que es van enamorar de les nostres dones. Sense cap immunitat per a les noves xacres, els hawaïans, que havien viscut aïllats durant segles, van començar a morir a dojo. Còlera, tos ferina, xarampió, verola, grip, sífilis, tuberculosi, lepra, diftèria. Tres quartes parts dels nadius van desaparèixer durant la primera meitat del segle XIX, i no tan sols per les malalties, sinó també perquè la destrucció de la seva forma de vida tradicional i de la seva cultura els va deprimir i els va llevar les ganes de viure.

Les primeres malalties van arribar de la mà dels somriures seductors dels mariners del capità Cook. La sífilis i la gonorrea, la *pala*, com diem nosaltres. Abans de l'arribada d'en Cook, la població nativa de Hawaii era de més d'un quart de milió de persones, i cent anys més tard s'havia reduït a menys de seixanta mil.

Preocupat per aquestes estranyes malures vingudes de lluny, el rei Kamehameha I va demanar a la seva gent que busquessin entre els nouvinguts algú que hi entengués. I el van trobar. El seu nom era Francesc Marín, català, conegut popularment com a Marini, més fàcil de pronunciar per a nosaltres. Havia arribat l'any 1793

a bord del *Lady Washington*. Era un home sorprenent, diuen. Tenia molts coneixements de botànica i dels usos medicinals de les plantes, i es va fer imprescindible per saber què fer amb totes aquelles plantes i arbres que arribaven als vaixells estrangers per curar aquells mals estranys que mataven la població. Es va mostrar tan útil que el rei Kamehameha I el va nomenar metge de la cort, comptable i conseller de confiança. Havia après la llengua hawaiana, i això el va fer indispensable per representar la monarquia en les converses, discussions i negociacions amb els colons occidentals, que havien descobert les riqueses agrícoles de l'illa i arribaven en grans quantitats. El rei apreciava tant la seva feina que el va acabar nomenant governador de Hawaii per donar-li més importància i credibilitat davant les delegacions estrangeres.

El meu pare, molt interessat per la botànica, havia llegit el seu diari, on anotava de manera molt precisa totes les incidències i èxits del que plantava al seu ranxo, hortalisses desconegudes en aquest racó de món com mongetes, patates, melons, albergínies, olives, cebes, pèsols, julivert, enciams, blat de moro o cols; fruiters com tarongers, pomeres, albercocs, llimoners i presseguers; vinya de la seva terra i tabac, canya de sucre, pinya i papaia que va portar del Carib. Sí, sí, tal com t'ho dic. Està documentat per historiadors: ell va portar a aquestes illes la primera pinya, que s'ha convertit en un dels nostres símbols, tot sigui dit, gràcies al conreu extensiu que en fan els americans. També va intentar plantar cafè, però no li va anar bé. El papa deia que en Marín va ser qui va provocar un canvi radical en els conreus de Hawaii. El rei, molt agraït per la seva immensa feina, li va regalar una illa enmig de la badia de les Perles, Moku'ume'ume, i hi

va fer cria de conills, porcs i cabres, animals desconeguts per nosaltres. També va criar cavalls i va muntar una destil·leria, va fabricar cervesa i va fer oli de coco i de nous d'aleurites. I ens va ensenyar a fer espelmes amb la cera de les abelles.

El seu negoci de subministrament de materials per als vaixells, estris per a la navegació i fruites, verdures i carn dels seus ranxos per als mariners el va fer molt ric.

Com sé que era català? Perquè a casa sempre s'ha explicat que, quan l'any 1819 va atracar a Oahu l'*Uranie*, un vaixell francès que transportava una expedició científica, com era costum el va anar a rebre en Marín, en nom del rei, en aquells moments ja com a governador del reialme de Hawaii. En aquest vaixell hi anava en Jaume Aragó, dibuixant de l'expedició, explorador i escriptor. Recordo tan bé el nom perquè a París vaig sentir a parlar molt dels quatre germans Aragó, homes de cultura, ciència i política. Els relats dels seus viatges diuen que serveixen d'inspiració per al seu gran amic, en Jules Verne. Tant en Marín en el seu diari com en Jaume Aragó en els seus relats expliquen amb emoció com van descobrir que ambdós, l'un del nord i l'altre del sud però tots dos catalans, parlaven la mateixa llengua. I això ens fa compatriotes, escriu Aragó. A casa deien que no volia que el consideressin espanyol i no es tractava amb els pagesos que havien immigrat d'Espanya. Deia que Catalunya era Hawaii i que Espanya eren els Estats Units i les seves ànsies d'annexió. Només volia parlar en hawaià o en català amb els seus nombrosos fills fruit de les seves diferents dones, totes hawaianes. En aquella època la poligàmia encara es practicava. Per cert, un d'ells, en Jordi, va arribar a ser rei d'una illa de la Polinèsia, Uvea. Hi havia arribat per recol·lectar closques de tortuga, va tenir

una discussió amb el rei, el va derrocar i es va coronar ell mateix. No va durar gaire perquè els habitants de l'illa el van assassinar.

En Marín va viure tota la seva vida a Oahu i va ser conseller dels reis Kamehameha I, II i III. Una llarga malaltia se'l va endur l'any 1837. Kamehameha I era un rei autòcrata, no sabia el que era la democràcia, però va establir llaços d'amistat amb les illes veïnes, va garantir la pau i l'estabilitat i va transformar Hawaii en una nació. La seva dona, la reina Kaahumanu, molt intel·ligent i gran amiga d'en Marín, li va ser de gran ajuda, i més endavant es va guanyar el títol de *kuhina-nui*, primera ministra del rei Kamehameha II; també va ser regent del rei Kamehameha III, i sempre va tenir en Marín al seu costat. Alguns diuen que va ser el seu amant. Podria ser. Era una dona de pensament lliure, insòlit per al seu temps, i encara més pel lloc on li va tocar viure. Va influir molt en el pensament i en les accions de tres reis i per a mi és un exemple, un punt de referència, tot i que al papa no li agrada gens que ho digui perquè tem que em considerin massa avançada. Fixa't, parlo d'una dona que va viure fa més de cent cinquanta anys!

Kaahumanu era molt alta i corpulenta, el perfecte exemple de la bellesa hawaiana de l'època, que es resumia en «com més gran, millor». De fet, aquest era l'ideal de bellesa per a les dones de la reialesa, que les alimentaven perquè fossin el més corpulentes possible. Sort que això ja ho hem superat perquè jo, tot i que soc alta, soc massa prima, fins i tot per als cànons actuals.

Kaahumanu no era l'única dona de Kamehameha I. En tenia cinc, però ella era la favorita. De caràcter fort, les seves discussions amb el rei eren contínues i tempestuoses. Tenia els homes que volia i no se n'amagava; en

Kamehameha I estava tan desesperat que va declarar *kapu* el seu cos. Violar el *kapu* era penat amb la mort, però més d'un home va preferir morir abans de renunciar a ella. No va tenir fills però, com ja t'he dit, va fer de mare, primera ministra i regent de dos fills de les altres dones del rei. I el que m'agrada més és que va imposar que tots els primers ministres fossin dones, perquè no acabava de refiar-se de les capacitats organitzatives dels homes. I així va ser fins a l'any 1886, quan el rei Lunalilo ho va abolir.

Com a primera ministra de Kamehameha II, Kaahumanu va abolir el *kapu* per recuperar el seu cos i per acabar, entre altres coses, amb la interdicció que homes i dones mengessin junts, una de les prohibicions més antigues de Hawaii. Fins aleshores les dones eren ciutadanes de segona categoria limitades per innumbrables *kapus*, molts més que els que patien els homes de qualsevol classe i condició. Per exemple, hi havia molts aliments, els més apreciats, que les dones no podien menjar, com els plàtans, els cocos o la carn de porc. Això sí, tot s'ha de dir: al vell Hawaii es practicava la poligàmia però també la poliàndria, però no de cop; vull dir que, si bé es tenien diverses dones o diversos homes, es vivia uns mesos amb l'un, uns mesos amb l'altre, mai amb dos o tres a la vegada. S'acostumava a posar un senyal a la porta, i quan es treia volia dir que la parella següent ja podia passar.

En aquella època la dona estava molt entrenada per saber quin era el seu lloc i la seva tasca, és a dir, fer tota la feina, proveir la família de tots els aliments i menjar el que quedava després que els homes haguessin acabat els seus àpats. Fer un àpat amb el marit, pujar en una canoa o menjar els aliments *kapu* estava penat amb la mort.

Kaahumanu va modernitzar el país eliminant aquests costums retrògrads contra la dona i va promoure que els valors que com a poble practicàvem des dels inicis, com l'amor i el respecte per la natura, la creença que tots som una família, que ens hem d'ajudar i que tots els problemes es poden solucionar amb honestedat i amor, fossin per a tots, homes i dones. Et puc assegurar que aquests valors continuen intactes en el pensament de tots els hawaiians malgrat que les coses no han anat com havíem previst. Aquesta manera de ser nostra és com un gran arbre amb unes arrels tan profundes que no es pot arrencar així com així. Mira, goso dir que la Kaahumanu, com a regent, va influir molt en el pensament de Kamehameha III, i que gràcies a la seva influència va fer evolucionar el rei i Hawaii de l'autocràcia a la democràcia. Kamehameha III va ser un rei molt estimat i li van posar el sobrenom de *Ka Moi Lokomaikai*, el Rei Benevolent.

Em permets que t'expliqui una història molt bonica? Des de molt jovenet, Kamehameha III estava enamorat de la seva germana Nahienaena. Ara ens pot semblar una aberració, però aquest tipus de coses eren acceptades al vell Hawaii, és més, fins i tot es fomentaven, perquè es considerava que la unió entre parents, especialment de sang noble, enfortia el *mana*. El *mana* descriu el concepte polinesi de poder i autoritat sobrenatural heretat dels ancestres, i es pensava que s'anava acumulant amb aquest tipus d'unions. El mateix pensaven i feien els faraons de l'antic Egipte. El cas és que els primers missioners ja havien arribat i condemnaven aquestes pràctiques amb totes les seves forces i amb tot tipus de malediccions. La princesa, que vivia torturada per la culpabilitat, va caure en una gran depressió i va morir als vint-i-un anys a causa d'aquest gran amor prohibit. En Kamehameha III no

va deixar mai de visitar la seva tomba. Tots dos van ser tan extraordinàriament bells com dissortats.

Et deia que Kamehameha III va fer evolucionar la monarquia hawaiana de l'autocràcia a la democràcia. Va redactar una constitució molt avançada, la primera de Hawaii, que establia una separació clara dels poders executiu, legislatiu i judicial, garantia que la propietat de la terra era de la gent, que el seu ús no havia de ser intensiu, que simplement havia de ser el necessari per cobrir les necessitats de qui la conreava, i que el rei era el seu administrador. Era l'any 1839 i els missioners i els comerciants *haoles* ja havien arribat. Calia protegir els hawaians. Per evitar el robatori que ja es veia a venir, va repartir la terra de la nació entre tots els nadius, el Gran Mahele, un dels episodis més importants de la nostra història. El Mahele va canviar el sistema antic, segons el qual el rei atorgava l'administració de la terra a diferents nobles que la llogaven a la gent a canvi d'impostos en espècies que havien de revertir en benestar, com ja t'he explicat. La propietat privada de la terra era un concepte que no podíem entendre: la naturalesa és sobirana, ningú la pot posseir. Vosaltres els occidentals, això no ho enteneu, perquè teniu un pensament mercantilista que us fa pensar que l'únic objectiu és la riquesa i el guany. Disculpa si soc una mica insolent, no és res contra tu.

El Gran Mahele va dividir la terra en tres parts, una assignada al Moi, el rei, l'altra repartida entre els nobles i la tercera part entre la gent perquè pogués conrear-la i viure-hi. Per fer la repartició el rei va dividir les illes en porcions, des del centre fins al mar, perquè d'aquesta manera tothom tingués terres de la mateixa qualitat. Kamehameha III es pensava que d'aquesta manera les terres quedarien protegides i en mans dels hawaians, però no

va ser així. Aprofitant que el rei era de viatge, el Parlament, on els nouvinguts ja començaven a tenir un poder considerable, va aprovar una llei que permetia als *haoles* ser propietaris de la terra. I els *haoles* no van tenir gaire problema a comprar-la perquè els hawaïans no acabaven d'entendre això de la propietat. Disculpa, em sembla que no t'he dit que es va permetre als *haoles* tenir representació parlamentària malgrat ser estrangers. Un gran error.

I amb això m'adono que abans de parlar-te breument dels altres Kamehameha ja és hora que et parli dels missioners, perquè finalment han estat l'esca de tots els nostres mals. Ells mateixos i els seus descendents s'han transformat en comerciants interessats només pels guanys i pel poder. Et diran que no és cert, que també els interessen les nostres ànimes i que per això ens han vingut a parlar del veritable paradís i de les dificultats per arribar-hi, de la necessitat de treballar de sol a sol per a ells a canvi de gairebé res, perquè el cel només es guanya suant, que en aquesta vida hem vingut a patir i que qui no pateix és un fresc que no es mereix la salvació, que això de passar-se el dia pescant, menjant i gaudint d'una primavera eterna no és bo per l'ànima perquè és un camí que inexorablement va a parar a l'infern. L'infern! Un lloc que fins que els missioners van arribar no sabíem que existia i malgrat això, malgrat l'absència del temor a ser castigats, vivíem en pau i harmonia, ens ajudàvem els uns als altres i cada dia donàvem gràcies a la natura per oferir-nos una vida fàcil i plaent.

El 31 de març del 1820 va arribar el primer contingent de missioners protestants, a bord del *Thaddeus*. Tots venien casats. Sembla que era una condició necessària, perquè algú va decidir que un missioner casat era més barat

i més eficient que un de solter. Amb ells van arribar altres *haoles*, els negociants. Els missioners ens van portar la paraula del seu déu, que molt aviat vam fer nostra perquè ens van convèncer que era la veritable, i els altres, els negociants, ens van portar la paraula del rom. Ara els pertany tot, tant a missioners com a negociants. Abans uns i altres eren grans enemics, perquè els seus interessos i els seus costums, valors i moral eren totalment diferents, però els seus fills es van casar entre ells i ens ho han pres tot, fins i tot l'ànima. Els que van arribar sense res ara ho posseeixen tot, i nosaltres, que ho teníem tot, no tenim res, i quan algun dels nostres es queixa li diuen que treballi com a esclau en una de les seves plantacions, en una terra que abans conreava i cuidava com si fos seva. Evangeli i rom, gonorrea i sífilis. L'arribada dels *haoles* ho va fer malbé tot. Va ser la pèrdua de la innocència, de la nostra innocència.

Com que vam refusar de treballar a les vastes plantacions de sucre on abans corrien lliures els nostres cavalls, els sucres van anar a buscar treballadors xinesos a l'altra banda de l'oceà, i amb ells va arribar el mal xinès, el que empresona gent de totes les edats i condicions a Molokai. Ja en parlarem.

Jo he trigat molt a adonar-me que una societat, un cop s'ha corromput, ja no es pot regenerar, o li costa un enorme esforç i moltes dècades, si és que alguna vegada ho aconsegueix.

Una mica més tard van arribar els portuguesos, que venien de les illes Madeira i Açores, i aquests, per comptes de portar una malaltia lletja com el mal xinès, ens van portar una cosa dolça que a mi m'agrada molt, les *malasadas*, unes postres que es fan amb una massa en forma de bola de la mida d'un ou, amb un forat al centre,

que es fregeixen i s'arrebossen amb sucre. Les coneixes? Són boníssimes!

Quan va morir Kamehameha III —molt jove, per cert, acabava de fer quaranta anys—, el va succeir Kamehameha IV, que es va passar el regnat en lluita constant, liderant un govern dividit entre els que feien el possible perquè Hawaii continués sent dels hawaiians i els que conspiraven per robar el país, basant-se en una democràcia alterada per un dret de vot atorgat per unes normes que havien aprovat ells mateixos quan eren majoria, i que ara només tenien els que eren propietaris de la terra gràcies a una propietat que no havien adquirit, que pràcticament havien robat. A tu t'ho puc dir: la culpa és nostra. La nostra innocència ens va fer traïdors a la nostra terra. Per què els havíem de deixar entrar al Parlament, al legislatiu? Com van arribar a ser majoria? Com ho vam permetre?

El fet és que vam caure de ple en la gran trampa de missioners i sucrrers, que no tenien cap interès a ser ciutadans de Hawaii però que volien votar per acabar de consolidar el seu robatori. El lema de Kamehameha IV era «Hawaii per als hawaiians», i va ser el rei més antiamericà. El seu successor, Kamehameha V, va intentar calmar els ànims negociant un tractat de reciprocitat amb els Estats Units que consistia a vendre'ls sucre lliure d'impostos. Ells ho necessitaven, perquè la Guerra Civil havia tallat l'abastiment que venia del sud, i Hawaii tenia problemes econòmics degut al declivi de la indústria balenera i necessitava trobar altres fonts d'ingressos. Això, però, no va calmar del tot els ànims i el rei va haver d'afrontar molts problemes quan els *haoles* es van negar a parlar en hawaià al Parlament i els hawaiians es van negar a parlar en anglès. El problema de fons no era econòmic, era polític, era colonial.

Te n'adones, de l'abast del que t'explico? Mira, tu tens una casa i allà on vius no existeix la propietat privada, o sigui que la casa és teva mentre hi visquis i la cuidis; com a màxim pagues uns petits impostos que serveixen per fer millores a l'entorn. I arriba algú i et diu: «De qui és aquesta casa?». «És meva i no ho és. De fet és de tots, però mentre hi visqui és meva». «Doncs te la compro». Et dona quatre quartos i tu, com que no coneixes el valor dels diners, ho acceptes i penses que ja aniràs a viure en un altre lloc. I aquesta persona fa una tanca i diu que allò és seu per sempre. Mentrestant, hi ha molts altres nouvinguts que fan el mateix i demanen al legislatiu poder tenir representació perquè tenen interessos a les illes i creen feina i riquesa, i el legislatiu ho troba just i, tot i que no són ciutadans de la nació ni se'n volen fer, obtenen representació. La primera cosa que fan és redactar una llei que disposa que només tenen dret de vot els propietaris, i per tant es fan seu el país, perquè els únics que es consideren propietaris d'alguna cosa són ells. M'he explicat bé? És molt important que ho entenguis encara que ara no et sembli important, perquè ho és, i molt. Kamehameha V va ser el darrer rei elegit per successió. A partir d'ell els reis els tria el legislatiu. Has de saber que la nostra monarquia no funciona com les altres perquè la corona no passa de pares a fills, sinó que cada rei té el privilegi de designar com a successor o successora qui ell consideri més convenient. També es poden presentar altres candidats, però, i al final qui acaba escollint és la Legislatura, el Parlament. Quan va morir Kamehameha V es van presentar cinc candidats, tot i que només dos tenien possibilitats, en Lunalilo i el meu oncle Kalakaua. El vot popular va elegir en Lunalilo, un home encantador, gran amant de les arts i molt popular

entre el seu poble. En Lunalilo patia una tuberculosi avançada i bevia molt, massa, però tot se li perdonava. Va ser elegit el gener del 1873 i va morir el febrer del 1874. Com el seu predecessor, va fer tot el possible per democratitzar la Constitució, i com ell, també va haver de barallar-se amb el tractat de reciprocitat. Els Estats Units ens volien collar, i a banda de comprar el nostre sucre lliure d'impostos volien que els cedíssim el port de les Perles, Pearl Harbor, com diuen ells. El rei Lunalilo s'hi va negar i això va indignar els sucres i els missioners.

Abans de continuar, i disculpa si em faig pesada amb tanta història que t'explico per situar-te, et voldria aclarir que, a banda del rei Kamehameha I, els altres no es deien així, però van adoptar aquest nom com a homenatge al que fou el Gran. Es deien Lihohilo, Kahuikeaouli, un altre Lihohilo i el cinquè es deia Lot. T'ho aclareixo perquè no et pensis que a Hawaii tothom es diu igual.

L'any 1873 la dinastia Kamehameha es va acabar. Després del breu regnat de Lunalilo, quan va morir es van presentar dos candidats per ser rei, en aquest cas rei o reina: l'oncle Kalakaua i la vídua del rei Kamehameha IV, la reina Emma. La reina Emma tenia molt caràcter i era de mare hawaiana i pare anglès. Va guanyar l'oncle Kalakaua amb el suport dels sucres, que degut a l'antiame-ricanisme de Kamehameha IV no es van refiar de la seva vídua, que, tot sigui dit, no va saber perdre i els seus partidaris van protagonitzar grans aldarulls. L'entusiasme dels sucres, però, no va durar gaire, perquè el rei Kalakaua va nomenar tants hawaïans com va poder per ocupar els càrrecs més importants del seu govern.

El rei Kalakaua, el meu Papa Moi, el Monarca Feliç, com després se'l va anomenar, va pujar al tron un parell d'anys abans que jo vingués al món. Era el germà de la

meva mare, la princesa Likelike, i de la tieta Liliu. No em preguntis per què, des que vaig aprendre a parlar, li vaig dir Papa Moi, Papa Rei. A ell li agradava molt, i quan al principi algú em corregia, ell deia que per a mi sempre seria Papa Moi. Papa Moi va ser el primer rei que va ser convidat a la Casa Blanca i sempre ho explicava amb orgull. Fins i tot recordo la data, de tant sentir-ne a parlar a casa: el 12 de desembre del 1875. El van convidar el president Ulysses S. Grant i senyora. En alguna cosa havíem de ser els primers a Hawaii.

Quan Papa Moi va ser escollit rei, l'any 1874, la sobirania de Hawaii ja estava en perill. Els sucrrers, els missioners i els seus descendents cada cop tenien més poder dins la Legislatura, la terra els pertanyia i eren molt rics, i nosaltres els hawaiians ja érem una minoria al nostre país. Per intentar aturar aquesta perillosa tendència, Papa Moi va promoure campanyes que es resumien en el lema de Kamehameha IV, «Hawaii per als hawaiians», que els *haoles* criticaven per supremacista al mateix ritme que ens robaven terres i costums i ens consideraven salvatges.

Els llibres d'història diuen que quan jo vaig néixer no feia ni un segle que érem civilitzats, però aquest concepte és molt ambigu i depenent de qui l'utilitzi vol dir una cosa o una altra. Què és la civilització pels *haoles*? L'arribada dels missioners i el seu déu tancat en una petita capsula negra? Et deus preguntar què vull dir. T'ho explico. Els meus avantpassats no havien vist mai cap llibre, i en mirar la Bíblia només veien una capsula de la qual els missioners treien paraules i paraules. Però tornem a la civilització. Què és? La destrossa del medi natural per convertir-lo en un monocultiu de sucre i pinya? La realitat és que durant els primers setanta-cinc anys del segle XIX els missioners van transformar el meu petit i acolorit país

en una terra trista i desconeguda pels seus habitants. Van cremar les figures dels nostres déus tallades en fusta, van destruir els teulats de les nostres cases amb sostre d'herba *pili*, que ens protegia de la calor —ja em diràs per què—, i van prohibir però no eliminar els nostres *kahuna*, sacerdots i sacerdotesses, i els seus poders màgics —o, com a mi m'agrada més pensar, el seu coneixement sobrenatural—. Els *kahuna* eren sacerdots i artesans. Però no et pensis, tot i que els van prohibir per decret, ells van continuar i continuen molt vius i respectats per la nostra gent, d'amagat. Per què aquest odi per tot el que era nostre? Mai ho he entès.

A Hawaii tenim una dita: els missioners van venir a fer el bé i els va anar molt bé; a ells, és clar. Van venir només amb la Bíblia a la butxaca i es van fer rics utilitzant les seves influències, ens van robar la terra i van destruir la nostra religió i la nostra cultura. Em repeteixo, disculpa, però mai em cansaré de denunciar aquest robatori. Les seves idees abstractes, prohibicions i imposicions eren difícils d'entendre, i encara més difícils de practicar. Eren calvinistes puritans de Nova Anglaterra i això ja diu molt sobre el seu caràcter. Eren estrets de mires i intolerants, i veien el diable pertot arreu, fins i tot en les coses més innocents.

Acabo amb tot això perquè sé que ja és hora que parli de mi, però la meua vida està tan lligada a aquesta terra que em costa saber per on començar.

T'he explicat d'on ve el meu país i ara t'he d'explicar d'on vinc jo.